

Реалії та міфи революції

(Литвин С.Х. Симон Петлюра у 1917-1926 роках. Історіографія та джерела. - К.: «Аквілон-прес», 2000. - 463 с.)

В. І. Семененко, Л. О. Радченко

*Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.
Випуск 3. – Харків: Майдан, 2001. – С. 219-228.*

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

РЕАЛІЇ ТА МІФИ РЕВОЛЮЦІЇ

Литвин С.Х. Симон Петлюра у 1917-1926 роках. Історіографія та джерела. — К., 2000. — 464 с.

Наукова монографія докторанта Севастопольського військово-морського інституту імені П. С. Нахімова С. Х. Литвина без сумніву, зацікавить читачів. Автор на базі історичних та історіографічних джерел, почерпнутих у архівосховищах та бібліотеках України, Польщі, Росії, Франції, подав концентрований огляд політичної та військової діяльності С. В. Петлюри. Основну увагу він зосередив на вивченні його життєпису у роки національно-визвольних змагань, дещо стисліше – у 20-х роках. Враховуючи, що з чільних діячів Української революції максимальну увагу досить довго вчені надавали аналізу політичних біографій М. С. Грушевського, В. Винниченка, поява вказаної праці – суттєвий внесок до масиву контрверсійної «петлюріани». На жаль, тираж книги надто малий – всього 500 примірників.

Разом з тим, враховуючи факт, що в монографії вказано під заголовком: «Історіографія та джерела», обсяг історіографічної складової як у вступі, так і в чотирьох розділах, скупуватий. Автор лише вряди-годи реалізує триєдине завдання історіографа, частіше збиваючись на виклад тих чи інших праць.

Значення польських історіографічних джерел для вказаного дослідження С. Литвину добре відоме, однак у вступі аналізу майже двох десятків праць польських вчених присвячено лише півсторінки. В розділі четвертому – в основному посилання на них або використання в сюжетних композиціях. Чомусь навіть не згадані праці таких авторів, як Л. Мрочка, О. Красівський, М. Козловський, П. С. Вандич, публікація М. К. Дзівановського 1969 року, дисертаційне дослідження науковця з Лодзі Я. Легеча «Армія Української Народної Республіки у польсько-більшовицькій кампанії 1920 р.». На стор. 443 серед посилань згадана книга М. Палія видання 1948 року, хоча в 1995 р. вийшло значно розширене, поновлене видання цієї праці за сприяння КІУСу¹. Через неухвалене вичитування тексту невірно надруковано прізвище М. Палія англійською мовою – «Palii» замість «Palij». Деякі висновки автора викликають

подив. Наприклад, С. Литвин пише, що М. Грушевський «в силу незрозумілих мотивів» майже нічого не опублікував про діяльність С. Петлюри. Адже причини такого замовчування знаходяться на поверхні: особиста неприязнь і політичні протиріччя. Що доброго міг написати М. Грушевський, коли про нього С. Петлюра висловлював несхвальні, м'яко кажучи, думки на зразок: зовнішність — сивобородого професора, а розумом — політична дитина. У листі до генерал-хорунжого М. Удовиченка 1922 р. С. Петлюра висловлювався не менш гостро: «... «божевільство», недалекозорість, недержавність наших тодішніх політиків як-от: Грушевський, Винниченко і абсолютна нікчемність Голубович... громадянство... було дезорганізоване Грушевським...»².

Сумнівно, щоб навесні 1917 р. українське вояцтво «у своїй масі захоплювалося ідеєю власної державності і виявило бажання зі зброєю в руках здобувати незалежність України» (с. 35). Напевне, автор не бажав перебільшувати стихію таких почуттів, тому далі стверджує, що утвердження у свідомості сотень тисяч українських вояків почуття необхідності власної держави спричинила активна робота самостійників на кшталт М. Міхновського. Однак тут же ця теза спростовується: «... через свою малочисельність самостійникам не вдалося опанувати стихію українського військового руху...» (с. 37). А стихією якраз було бажання солдатів-українців не створювати державні інституції, а мрія про службу на батьківщині, серед земляків, ближче до рідної домівки, бажано не на фронті, а в тиловому гарнізоні, ще й встигнути до моменту розподілу землі.

Що стосується ролі українських військових комітетів, то їхня діяльність не була такою багатогранною (с.35), бо вони ледь встигали «відбиватися» від агресивних нападок політичних партій радикального типу. До того ж їхні повноваження не дозволяли займатися тими проблемами війська, які перелічені автором.

Неможливо згодитися з авторською інтерпретацією подій на I Всеукраїнському військовому з'їзді (травень 1917 р.). С. Литвин категорично заперечує думку багатьох істориків, діячів Української Центральної Ради щодо незаперечного факту: вихід С. Петлюри на широку політичну арену мав місце саме на цьому форумі. Подана автором цитата В. Винниченка з аналогічним висновком ніяк не перекреслюється посиланням на слова нинішнього віце-прем'єра М. Жулинського, адже останній говорив не про рівень популярності С. Петлюри навесні 1917 р., а про особисте несприйняття Винниченком Петлюри в цілому (с. 38).

Чому С. Литвин впевнений, що висунення С.Петлюри на голову

військового з'їзду було закономірним, а не випадковим чи помилковим.

Насправді ж М. Грушевський і В. Винниченко доклали багато зусиль, щоб рішення з'їзду не були продиктовані групою самостійників, які виступали за негайну організацію національних збройних сил. Впевнившись, що С. Петлюра, відновивши членство в УСДРП, буде підтримувати автономістські гасла, вони й намагалися провести в керівники форуму дійсно маловідому на той час серед військових людину. С. Петлюра фактично лише рік носив військову уніформу як уповноважений Всеросійського Союзу Земств у запіллі Західного фронту. Цих військових чиновників напівжартома-напівсерйозно іменували «земгусарами», тому представники фронтових частин не могли ніяк вважати С. Петлюру претендентом №1 на посаду голови з'їзду, не кажучи про інші, більш важливі призначення. І хоча лідерам Ради вдалося «проштовхнути» С. Петлюру до складу президії з'їзду (при цьому в ході дебатів М. Грушевський безцеремонно стягнув з трибуни М. Міхновського), а потім — голови Українського Генерального Військового Комітету, однак військові делегати не дозволили проігнорувати особу М. Міхновського — він увійшов як до складу президії, так і до УГВК³.

Звичайно, оцінки істориками тогочасних поглядів С. Петлюри щодо проблеми створення українського війська дійсно надзвичайно суперечливі (с. 47). Але як член УСДРП він ніяк не міг не акцентувати особливої уваги на недоцільності регулярної армії, а пом'якшувати вплив позиції Винниченка (хіба тільки його?! — В. С., Л. Р.) на військове будівництво в Україні — тим більше. Не дивно, що на засіданні VI сесії Центральної Ради 6 серпня С. Петлюра проголошував: українські військові частини — це опора російської революції; українське військо задушить у зародку будь-яку контрреволюцію; українізовані полки потрібні насамперед на фронтах⁴. Тому дуже важко заперечити висновок О. Божка щодо причинного зв'язку між політичними концепціями лідерів Центральної Ради й поразкою УНР у першій українсько-російській війні 1918 року. Дійсно, чому військовики України мали чинити опір силам, які поборювали буржуазію, коли у грудні 1917 р. на українському з'їзді представників Південно-Західного фронту у Бердичеві Генеральний комісар військових справ С. Петлюра з притаманним йому пафосом заявив: «Коли б в українському сеймі сиділи пани, то я прокляв би саму автономію»⁵. Така точка зору була і в написаному ним Універсалі від 15 листопада 1918 р.: треба, щоб «селяни і робітники стали панами»⁶.

Звичайно, запевнення М. Шаповала, П. Христюка, В. Винниченка

про те, що військова роль С. Петлюри у листопаді 1918 р., як і слава організатора української армії, — це міф, безпідставні. Але й ніяк не можна, як це робить С. Литвин, писати, що саме завдяки заходам С. Петлюри восени 1917 р. українська армія постала як реальна військова сила (с. 76). Дійсність була діаметрально протилежною. Наприклад, солдатські ради 117 дивізії і 33 корпусу постановили: визнавати лише радянську владу, а Українську Центральну Раду вважати таким же буржуазним органом, як і Тимчасовий уряд. Відмовилися коритися УГВК 16, 23, 32, 46 армійські корпуси, зі зброєю в руках проти Центральної Ради виступили І Туркестанський корпус (м. Рівне), 2 гвардійський (Жмеринка), 11 корпус (Могилів), 12 армійський корпус у Кам'яниці-Подільську⁷. Добре відомо, що зрозташованих у Києві в січні 1918 р. 20-80 тисяч вояків так званих українізованих частин (точна кількість невідома) лише кілька сотень згодилися взяти участь у ліквідації більшовицького повстання на заводі «Арсенал», залізничних майстернях та деяких районах міста. На такому фоні твердження С. Литвина про свідоме замовчування справжньої кількості українських військових частин у кінці 1917 р., щоб применшити роль С. Петлюри у створенні національної армії, виглядає нонсенсом (с. 94). Більше того, чи міг фундатор національної армії заявляти, як це зробив С. Петлюра 2 листопада, що в компетенцію командуючих фронтами він втручатися не збирається, а накази по тилу від імені УГВК будуть реалізовуватися через командуючих округами або їхніх уповноважених⁸?

Невідомо, чому добре поінформований автор раптом стверджує, що найбільшого розмаху українізація в армії досягла в кінці листопада (с. 79). Вона ж відбувалася тільки на папері: 22 вересня Тимчасовий уряд дозволив українізувати 29 дивізій, 3 жовтня О. Керенський підписав наказ про комплектування українцями 14 піхотних дивізій, стрілецької дивізії і двох артилерійських дивізіонів⁹. Однак стрімка більшовизація армії, хаос, масове дезертирство, повне падіння дисципліни перекреслили ці рішення.

Можна згодитися з В. Ф. Верстюком, що харизматичні якості С. Петлюри були надто м'які і недостатні для досягнення потрібної мети¹⁰, ще й у такий буремний час. Замість того, щоб визнати гірку правду, він разом з Винниченком 21 листопада підписав відозву «До війська українського (Південно-Західного та Румунського) фронту і тилу», в якій бажане видавалося за існуюче. В цьому документі говорилося, що російський Раднарком нездатний керувати армією, а Генеральний Секретаріат укладе мир, надасть солдатам продовольство, реорганізує армію

на нових демократичних принципах... Лише дезорієнтацією Малої Ради виглядають обіцянки С. Петлюри 5 грудня: ми будемо роззброювати більшовицькі війська, які прямують на Київ, причому для цієї мети візьмемо частини не з фронту, а з запасу й тилу¹¹. Фактично це було повторенням авантюрного наказу С. Петлюри, згідно з котрим українські полки Північного фронту повинні були спинити більшовицькі війська біля Петрограду у листопаді 1917 р.

Не зовсім вірно С. Литвин описує події в Києві, пов'язані з протистоянням військ, вірних Тимчасовому уряду, з більшовизованими частинами (кінець жовтня 1917р.). Після розгрому більшовиками військ штабу Київського округу, пише автор, з боку переможців «не було жодних намірів порозумітися з Центральною Радою чи українськими соціалістичними партіями» (с. 73). А як же відозва до громадян від 31 жовтня (13 листопада), яку підписали представник військово-революційного комітету Г. П'ятаков і представник Ради полковник В. Павленко? В зверненні, що повідомляло киян про падіння влади Тимчасового уряду, Українська Центральна Рада визнавалася крайовою владою, а Ради робітничих депутатів – місцевою. У свою чергу, Генеральний Секретаріат іменувався однорідним соціалістичним урядом. Ця лінія продовжилася у тексті III універсалу, бо його автори згоджувалися із включенням до загальноросійського уряду і членів більшовицької партії.

Зовсім невдалий приклад українських патріотів-державників наведено на стор. 95 – командуєчі фронтами Щербачов, Володченко, Чорноморським флотом – Немітц, Одеським округом – Ельчанинов. Жодний з них не підходить під цю величну категорію.

Розформування двох сердюцьких дивізій дійсно мало місце після відставки С. Петлюри з посади голови військового відомства (с. 96). Точніше, їх не розформували, а надали їм звичайний, як іншим військовим частинам, статус. Але організатора цих дивізій – командуючого Київським округом підполковника В. Павленка було звільнено з посади ще 13 грудня, тобто за п'ять днів до зняття С. Петлюри. Після цього ліквідація цих частин стала лише питанням часу¹².

Торкаючись характеристик гетьманського режиму П. Скоропадського, поданих у працях істориків антигетьманського та прогетьманського напрямів, С. Литвин вважає більш достовірною точку зору Р. Млиновецького. Для цього автора існування Української Держави – це семи-місячна «оперетка», а для нації – непоправно втрачений час і можливості (с. 135). На наш погляд, більш об'єктивно оцінив сутність гетьманського

режиму О. В. Тимошук. Він зауважує, що в умовах революції і світової війни Центральна Рада через відсутність чіткої державотворчої моделі була неспроможною контролювати ситуацію в Україні. Тому що часу на розбудову демократичних інститутів ситуація не давала, П. Скоропадський тимчасово поєднав законодавчу і виконавчу влади, щоб у країні якнайшвидше запрацював закон – основа подолання кризових явищ. Спираючись на військову присутність німецьких та австро-угорських військ, він ставив за мету реалізувати такі державно-правові засади, які б унеможливили повернення російського більшовизму та українського соціалізму¹³. Що стосується проукраїнської позиції гетьмана, то її добре видно, скажімо, з його листа від 26 червня 1917р. на ім'я генерал-квартирмейстера штабу Південно-Західного фронту М. Й. Раттеля (у примітках невірно вказано 1914р. – В. С., Л. Р.). Як він зазначав у листі, українізації повинна бути серйозною, і тоді українізований корпус міг би зіграти величезну політичну роль в Україні¹⁴. У праці С. Литвина існує категоричне протиставлення поглядів С. Петлюри й П. Скоропадського щодо розуміння української національної ідеї. Для автора останній начебто усвідомив, що Україна може існувати лише як частина федеративної великоросійської держави, а С. Петлюра послідовно відстоював державну суверенність України (с. 138). Чому ж тоді у штаб-квартирі А. Денікіна, донесеннях розвідувальних білогвардійських організацій у Києві безумовно панувало переконання: будь-які контакти з урядом П. Скоропадського недоречні, бо він очолює владу, ворожу до Росії, захищає принцип «незалежної української держави»¹⁵. Звичайно, такі погляди не могли оволодіти П. Скоропадським миттєво й давно, але ж і С. Петлюра до травня 1917 р. майже не розмовляв українською мовою, а в листі до О. Назарчука від 18 грудня 1914 р. категорично відкидав будь-яку можливість відриву України від Росії¹⁶.

Вкрай суб'єктивно С. Литвин описує діяльність С. Петлюри як діяча Всеукраїнського Союзу Земств. Виявляється, він часто порушував питання про проведення земельної реформи, обмеження прав великих землевласників, намагався зупинити вакханалію арештів, засуджував політику безоглядної реакції (с. 139). Але ж гетьман оголосив недоторканими володіння обсягом до 25 десятин, робив кроки до формування міцного середнього класу селян-власників. Український карбованець набув стабільності, зростали валютні надходження, щедро субсидювала ся українська видавнича справа, особливо друкування підручників¹⁷.

Що стосується діяльності карних органів Української Держави, то в

цілому вони викоринювали злочини, враховуючи кримінальні і політичні мотиви їх вчинення. Всі вони мали, як правило, надзвичайну суспільну небезпеку: бандитизм, терор, в тому числі на транспорті, розбій, збройні виступи, антиурядове підпілля, антиурядова пропаганда та агітація, економічні злочини. В цілому, не рахуючи неминучих експесів та помилок, службовці Державної варти діяли в межах нормативно-правових актів Української Держави¹⁸.

Саме на основі цих даних неможливо згодитися з автором монографії, що арешт С. Петлюри 27 липня 1918 р. пояснювався тим, начебто його політична активність та протести проти антинародної діяльності гетьманського уряду викликали гнів П. Скоропадського, і той видав наказ про арешт (с. 139). Насправді В. Винниченко й С. Петлюра були заарештовані 12 липня за численними донесеннями Державної варти про їхню антидержавну діяльність. Але Винниченка було звільнено 18 вересня, а С. Петлюру – 12 листопада (дати арешту обох діячів у різних джерелах не співпадають – В. С., Л. Р.). Скоріше всього, С. Петлюра вийшов на свободу під впливом різних чинників: на прохання трьох міністрів гетьманського уряду, тиску німецьких представників, бажання П. Скоропадського порозумітися і знайти компроміс з колишнім лідером Ради. Але, як підкреслює О. В. Тимошук, навіть перед кровопролитним боєм під станцією Мотовилівка С. Петлюра не побажав зустрітися з представниками гетьмана, які хотіли припинити братовбивчу війну¹⁹. Ще раніше спробу примирити гетьмана та діячів колишньої Центральної Ради зробив секретар закордонних справ Німеччини В. Зольф і депутат рейхстагу соціал-демократ А. Зюдекум²⁰.

У розділі третьому, де мова йде про діяльність С. Петлюри як Голови Директорії та Головного Отамана військ УНР, С. Литвин всіляко підкреслює його керівну роль, лише інколи, побічно зупиняючись на вадах політичних і військових рішень, відкидаючи закиди в диктаторстві та акцентуючи увагу на демократично-ліберальних констатаціях у виступах С. Петлюри (с. 163 – 252). Автор весь час нагадує, що Директорія працювала у надто складних обставинах, наче інші політичні сили чи уряди діяли в оранжерейних.

У підрозділі 3.3. «Варшавський договір: pro et contra» (стор. 252-298) автор насамперед окреслює його контроверсійне сприйняття різними політичними силами, наголошуючи на логічності відповідних угод між С. Петлюрою та Ю. Пілсудським у квітні 1920 р. Однак для нього залишилася загадкою місія посланця міністерства закордонних справ УНР

Б. Курдиновського, який 24 травня 1919 р. підписав з польським прем'єром Падеревським угоду зі значними поступками на користь Варшави. Тому що в угоді уряд УНР відмовлявся від усіх прав на Східну Галичину, С. Петлюра начебто засудив діяльність Б. Курдиновського як злочинну (с. 257 - 258). Але ж чи міг ризикнути міністр закордонних справ УНР А. Лівницький посилати до Польщі для рішення такої складної проблеми якогось авантюриста, не узгодивши предмет переговорів з головою Директорії?! Адже в 1922 р., згадуючи своє перебування у Галичині, С. Петлюра писав генерал-хорунжому М. Удовиченку (мова йшла про березень 1919 р.): пропозицію комісії Антанти про роз'ємчу лінію з Польщею треба приймати, хоча вона і не в інтересах Галичини. Інакше, писав він, українська армія буде розгромлена поляками, а прийняття точки зору Заходу допоможе опертися на Європу²¹. Цілком вірогідно, що вже навесні 1919 р. С. Петлюра добре розумів: поляки після більш ніж 500-річного володіння Східною Галичиною не підуть на її втрату, тому компромісне рішення тут неможливе. Добре відомо, що в подальшому С. Петлюра згоджувався з думкою про залишення у складі Польщі тих земель з українським населенням, які були опановані збройними силами цієї держави. Тому місія Б. Курдиновського, скоріше всього, одна з зонduючих дипломатичних спроб українського уряду, хоча сумнівно, щоб колишній гвардійський офіцер російської армії мав на руках всі повноваження для підписання такого важливого договору.

Безумовно, польсько-українське співробітництво на протязі 1920 р. не можна назвати безхмарним, особливо враховуючи історичні передумови для підозрінь у ворожості й нещирості. На жаль, С. Литвин не проаналізував ті ідеологічні й політичні дебати, які тривали в Польщі з початку Першої світової війни між прихильниками ідей федералізму Ю. Пілсудського і політичного ірраціоналізму Р. Дмовського. Адже саме перевага позиції останнього, вплив на суспільство помірною політичного аморалізму призвів до того, що українці й білоруси у Східній Польщі розглядалися як потенціальні поляки²². Націонал-демократи вважали, що для організації натовпу необхідний авторитет лідера й дисципліна, враховуючи, що громадяни звичайно більше думають соціальними, а не національними категоріями. Не відкидали вони й погляду свого лідера Р. Дмовського щодо того, що в боротьбі націй немає правих і винних, є лише сильні й слабкі народи (польське «pańób» означає й поняття «нація»)²³. Тому що УНР, безперечно, вважалася польськими лідерами слабкою державою, нездатною на той час існувати самостійно, тому інтереси

Польщі у союзі двох політичних спільнот повинні мати пріоритет. Фактично лише Ю. Пілсудський, як вірно зазначає С. Литвин, залишався найбільш послідовним прихильником взаємовигідного українсько-польського союзу, продовження військових дій проти Червоної армії і восени 1920 р. (с. 287). Свою мету керівник Польщі добре виклав у листі до генерала К. Соснковського 29 квітня 1920: необхідно все зробити, щоб допомогти Україні у створенні власної держави, яка б відгородила нас та румунів від Росії²⁴.

План цей, як відомо, провалився, однак не можна підтримати висновок автора про зраду поляків, коли вони без участі представників УНР почали переговори про мир з Радянською Росією (с. 288-289). Польське керівництво доклало зусиль, щоб змусити більшовиків допустити делегацію УНР до переговорів у Ризі, але Раднарком виступив категорично проти. Вести далі війну Польща була не в змозі, тому підтримати наступ армії УНР польські частини не могли, але локальну допомогу в листопаді 1920 р. українські дивізії одержували, особливо від польської кінноти. Про ці важливі деталі співробітництва С. Литвин не згадує.

Насамкінець необхідно ще раз підкреслити своєчасність та актуальність рецензованої праці. Вона є суттєвим внеском у історію взаємовідносин обох народів і держав. Маємо надію, що в майбутньому ці стосунки поглибляться, продовжуючи ті позитивні тенденції, що були характерними для другої половини 90-х років минулого століття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Palij M. The Ukrainian – Polish Defensive Alliance, 1919-1921. – Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995. – VIII, – 391 p.
2. Петлюра Симон. Статті. – К.: Вид-во «Дніпро», 1993. – С. 223.
3. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – С. 190.
4. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Том 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р – К.: Наукова думка, 1996. – С. 225.
5. Божко О. Українці на фронтах громадянської війни 1917-1921 рр. // Етнічна історія народів Європи. Вип. 5. – К., 2000. – С. 115.
6. Солдатенко В. Ф. Вказана праця, С. 557.
7. Medzecki W. Niemecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. – Warszawa: Wydawn. DiG, 2000. – S. 105.

8. Известия Херсонского уездного земства.— 1917.— №46.— С. 1515-1516.
9. Семененко В. І., Радченко Л. О. Історія України з прадавніх часів до сьогодення.— Харків: Торсінг, 2000.— С. 272.
10. Verstuk V. Conceptual Issues in Studying the History of the Ukrainian Revolution // Journal of Ukrainian Studies (Edmonton).— 1999.— Vol. 24, №1.— p. 18.
11. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали ... Т. 1.— С. 516.
12. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник.— К., 1998.— С. 143.
13. Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): Монографія.— Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ., 2000.— С. 74-75.
14. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918.— К.; Філадельфія, 1995.— С. 330.
15. Procyk A. Russian Nationalism and Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War.— Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995.— P. 54-55.
16. Rudnytsky I. L. Essays in Modern Ukrainian History.— Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1987.— P. 392.
17. Білоусько О. А. та ін. 100 відповідей на запитання з історії України.— Опішне: «Українське народознавство», 1998.— С. 310.
18. Тимошук О. В. Вказана праця.— С. 137-177.
19. Тимошук О. В. Вказана праця.— С. 405.
20. Borowsky P. Germany's Ukrainian Policy during World War I and the Revolution of 1918-19 // German-Ukrainian Relations in Historical Perspective (ed. by H.-J. Torke and J.-P. Himka).— Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1994.— P. 90.
21. Петлюра Симон. Вказана праця.— С. 226.
22. Walicki A. The Troubling Legacy of Roman Dmowski // East European Politics and Societies (Berkeley).— 2000.— Vol. 14, №1.— P. 19.
23. Porter B. A. Democracy and Discipline in Late Nineteenth – Century Poland // The Journal of Modern History (Chicago).— 1999.— Vol. 71, №2.— P. 359, 383.
24. Przegląd Wschodni (Warszawa).— 1992/93.— Т. II, Z. 1.— S. 123.